

ORTA ÇAĞ BULGARİSTANI'NDAN RUNİK İŞARETLER VE BİRLEŐMELER*

Lüdmila DONÇEVA-PETKOVA

Birinci Bulgar arlığı döneminde (681-1018) başkentler Pliska ve Preslav, çok dinli merkez Madara, birçok eski yerleşim yerinde anıtların arkeolojik kazı ve incelenmeleri sırasında şekil ve icra bakımından farklı işaretler bulunmuştur. Bunlar, Bulgar siyasî ve kültür merkezlerinin daha ilk kazıldıkları yıllardan bilinmektedir. Bugün ise sayıları daha da artmıştır. Böyle işaretleri olan anıtlara tam yüzyıl önce 1899'da Karel Škorpil'in insiyatifi ile İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü ve onun müdürü Feodor Uspenski'nin ilk Bulgar başkenti Pliska'da kazılara başladıkları zaman rastlanmıştır. "Esrarengiz", "Protobulgar" veya "Eski Bulgar" denen bu işaretler onların gizli karakterini ve ne için kullanıldıklarını çözmeye çalışan uzmanların dikkatini çekmiştir.

Bizans yazarlarının çalışmalarından Slav ve Protobulgarların askerî hareketleri, zafer ve bozgun yılları, ilk Bulgar arlığı'nın sağlamaştırılması ve barış içinde inşası hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Maalesef Orta ađ yazarlarının kroniklerinde Bizans'ın kuzey komşularının geniş olarak kullandıkları çok sayıdaki işaretlere dair hiçbir bilgiye rastlanmıyor. Sadece X. yüzyılın başlarında Bulgar yazar ernorizets Hrabır ünlü çalışması "O pismeneğ [yazılara dair]"te, Bulgaristan'da Slavların hayatlarının erken bir devresinde "çizgi ve oyuklarla okuyup kehanetlerde bulunurlardı" diye bahsetmektedir. Fakat řu soru tartışmalıdır, acaba bu metin söz konusu olan işaretlerle doğrudan ilgili midir?

İşaretleri olan anıtların genellikle ilk Bulgar arlığı devrinden olduklarına kuşku yoktur. Bunu birçok çok tanrılı şehir harabelerinde (VII. Yüzyılın sonu IX. Yüzyılın 60'lı yılları) bulunan kilden yapılmış rölyefli ve oyuk işaretli çanak-çömlekler, Pliska'dan taş kalenin yanındaki tümölüslerdeki kapkacaklar ve gizli dehlizlerdeki kırmızı testiler ile amfor testilerdeki işaretler (uzakta ölen askerlerin anısına dikilen taşlar), Pliska, Madara, Preslav, şumnu iline bağlı Han Krum köyünde Omurtag Hanın Aulunda ve Orta ađ Drıstır'ndaki (bugün Silistre) anıtsal yapılar, taş kale duvarlarına saray binalarına, çok tanrılı tapınaklara, hamam, su depolarına, kil su borularına, arslan figürlü heykellere, Protobulgar taş yazıtlara ve

* Bu bildiri "Рунически знаци и съчетания от средновековна България [Runičeski znatsi i sīçetaniya od srednevekovna Bılgariya]" başlıklı Bulgarca aslından Türkçeye Erol etin tarafından tercüme edilmiştir.

kolonlara oyulmuşlardır. Bütün bunlar genellikle IX. yüzyılın ilk yarısından, özellikle Omurtag Hanın (814-831) devrindedir. İşaretlerin yaygınlaşması ilk Bulgar Çarlığı'nın ikinci devri olan Hristiyanlık (864-1018) süresince de devam etmektedir. Bu dönemde Pliska'da büyük kilisenin duvarlarına, arhiepiskop 3ra, manastırın avlu duvarına, doğu kapısından büyük kiliseye giden yola bu işaretler oyulmuştur. Bunlar, Bulgarların ikinci Hristiyan başkenti Büyük Preslav'da da çok yaygındırlar. Burada işaretler taş bloklarda (kütle), tuğlalarda, kiremitlerde, kale duvarlarından mermer mimarı detaylarda, saray, kilise, manastır ve özel mülklerde görülüyorlar.¹ Çok sayıda işaret, bileşik resim ve metinlerde ayrı oyulmuş veya yan yana dizilerek büyük olasılıkla yazıtlar oluşturan Provadi'ye (Provadiya) bağlı Ravna köyü ve Şumnu'ya (Şumen) bağlı Çernoglavtsi köyü yakınlarında IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyıl başlarından manastırların ve Krepça ile Yaylata yanındaki kayaların ve rahiplerin kaldıkları yerlerin 15-20 yıl önce incelenirken bulunmuşlardır.² Bu devirde işaretler, kullanım ve şekil bakımından çeşitli kilden kapkacaklarla ve yüzük, madalyon, mühür, nazarlık gibi metal eşyalar üzerine konulmaya devam ediyorlar. Bizans egemenliği dönemine (1018-1186) ait hiçbir işaretli anıt bilinmemektedir. Böylece bizim kesin bir *terminus ante quem*'imiz vardır.

İşaretlerin yaygınlığı bugünkü Bulgar topraklarını aşmakta ve Orta çağ Bulgaristanı'nın toprakları içinde bulunan bölgelerde de görülmektedir. Özellikle çok tanrılı şehir kalıntılarındaki (Kapul Vilor, İstriya, Satu Nou, Gırlitsa, Sultana) kapkacaklardan başka Romanya topraklarında Slon Kalesinde taş bloklar ve tuğlalarda Pkuyul luy Soare adasında, Murfatlar'da kiliselerde ve rahiplerin kaldıkları yerlerde, Oltenitsa ilinde, Kışçoarele'den su borusunda işaretlere rastlanmaktadır. Bu işaretler çok daha batıya da yayılmışlardır. Karadağ'da, Şudikova manastırının harabelerinden taş blok, Prestovats'tan altın yüzük, Nagy Sent Mikloş'un ünlü altın hazinesi üzerindeki yazılar bunlara delalet etmektedir.³

İşaretler üzerine kondukları malzemeye bağlı olarak farklı tekniklerle yapılmışlardır. Bundan dolayı bazıları oyulmuş, bazıları rölyefli, bazıları ise resmedilmişlerdir. Rölyef işaretler genellikle kilden yapılmış kap kacakların diplerinde ve az olarak metal eşyalar üzerinde (kurşun mühür) görülüyorlar, çünkü döküm sırasında şekil verilirken yapılmışlar, resimliler ise ünlü beyaz killi Preslav seramiğinden yapılan fayansların arka tarafına çizilmişlerdir. Oyuk olanlar da her çeşit yer ve eşya üzerine oyulmuşlardır. İnce demir veya uçla oyulan bu işaretler genelde görülebilmeleri için, özel yerlerde, anıtsal yapılardaki taş bloklarda, tuğla, kiremit, kaya, mağra, dev taşlar, yol ve yer döşemelerinde yazılı taş ve kolonlarda, heykel figürlerinde durmaktalar. Oyulanlar da kilden kapkacakların boyunlarına, omuzlarına ve kulplarına pişirilmeden önce oyulmuşlardır. İşaretlere kemik

¹ L. Donçeva-Petkova, 1980, tablo I-XLI; Ya. Dimitrov, 1993, s. 69-75, ör. 1-3.

² K. Popkonstantinov, 1993, s. 153-154; G. Atanasov, 1989, s. 58-61.

³ L. Donçeva-Petkova, 1980, s. 23-24, not 132-141, Popkonstantinov, 1993, s. 57-158; I. Barnea-S. Stefanescu, 1971, s. 44, figür 11 3, B. Mitrea, 1988, s. 121.

boynuzlar, yüzük, madalyon, bronz rozetler üzerinde ve insan ile hayvan resimlerinde de rastlanmaktadır.

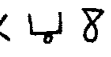
Şekillerindeki farklılıklara göre işaretler altı gruba ayrılmaktadırlar:

1. Harf;
2. Geometrik,
3. Harf ve geometrik şekil birleşimli,
4. Sembolik,
5. İnsan, hayvan ve bitki şekilli,
6. Belirsiz.

Miktar olarak harf şekiller çoğunluktadırlar ve kendi aralarında da şöyle ayrılırlar:

1. 1. Runik;
1. 2. İlk Bulgar alfabesi harfli;
1. 3. Kiril ve Yunan harfli.

Bu runik şekiller özel önem arz etmektedirler. Bunların (1980'de işaretlerin gövdesi çıktıktan sonra) sayısı artık bini geçmektedir ve kendi aralarında ayrı runik ve runik birleşimler olarak ayrılıyorlar. Ayrı runik benzeri işaretlerin sayısı üç kat fazladır. 30 civarında küçük bir miktar oldukça sık ve değişmesiz olarak tekrarlanmakta, diğerleri ise bunların karmaşık varyantlarıdır. Sıkça ikişer aynı veya birbirinden uzaklaşmış işaretler ortaya çıkarılmaktadır. Taş kütleler üzerinde 3, 4, 5 veya daha fazla aynı veya farklı işaretin yan yana durduğu durumlar az değildir. İşte bu işaretler ilk Bulgar Çarlığı döneminde runik yazının varlığını göstermektedirler.⁴ İncelemeler şunu gösteriyor ki, aynı işarete sadece farklı değil, çoğu kez birbirinden yüzlerce kilometre uzaklıkta bulunan yerlerde de rastlanmakta, hatta aynı işaret şekil ve kullanım bakımından farklı nesnelere üzerine de konmuştur. Artık 300'ün üzerinde ayrı runik işaret birleşimi bilinmektedir. Özellikle 3-4 ve daha fazla işaretin birleşimi dikkate değerdir.

Bulgar runiğinin çözme çabaları eskiye dayanmaktadır ve bunun başlangıcı olarak Nagy Sent Mikloş hazinesinin kapkacakları üzerinde bulunan Yunan olmayan yazıların okunması çalışmaları gösterilebilir.⁵ Bu yıl bu harika hazinenin bulunuşunun 200. yılı fakat hâlâ yazılarının kesin olarak okunduğu iddia edilemiyor. Çünkü son araştırmalar farklılık gösteriyorlar.⁶ Bu Murfatlar yazıtları için de söz konusudur. Üç yazar 4 runik işaretten < oluşan metni farklı okuyorlar. Burada *orantna* durumda bir aziz siması da var.

⁴ L. Donçeva-Petkova, 1980, tablo XVI-XXV; Ya. Dimitrov, 1993, s. 70, ör. 1 9, 45, 62, 64, 65, 67, 106, 108-112, 132, 152, 164, 169, 178, 183, 187, 190, 204. A. Milçev, 1992, s. 209, örnek 38.

⁵ S. Mladenov, 1922-1925, s. 362-380.

⁶ J. Németh, 1971, s. 1-52, S. Ya. Bayçorov, 1985, s. 102-115, S. Mişailov, 1986, s. 53-69, R. Göbl, A. Rona-Tas, 1995, s. 9 vd.

Polonyalı Türkolog E. Tryjarski⁷ ismi *pohan* (*Pagan*) diye okuyor, K. Popkons tantinov, aziz *Yoan Kristitel*'in tasvir edildiğini tahmin ediyor⁸, P. Georgiev ise ismi *Enoh* olarak okumaktadır.⁹

Birçok araştırmacı Bulgaristan'daki runik yazıları Proto-Bulgarlarla ilişkilendirmekte ve bu yazıları okuma çabalarını eski Türk runik yazısına dayandırmaktadır.¹⁰ Fakat son zamanlarda runik birleşmelerin Hristiyanlıkla ilgili Grek yazısı olduklarına dair fikirler de vardır.¹¹ E. Tryjarski, Pliska, Byala, Murfatlar ve Şudikova'daki runik metinleri Grekçe olarak ele alırken, grafemlerin menşeyini Asya'da Proto-Bulgarlara dayandırmaktadır.¹²

Son yıllarda Byala'da bulunan ünlü işaretli taş \sphericalangle |Y| \times gibi bugünkü Bulgaristan topraklarında bulunan bazı birleşmelerin okunması için ilk teşebüsler yapılmıştır. E. Tryjarski'ye göre bu işaretler Hristiyan tanrısının monogramıdır (Thiyos = te' hos), B. Simeonov'a göre ise: EB veya ŞUN, veya EB AŞBN= Şun sülâlesinin evi.¹³ Ravna köyü yakınındaki manastırdan bir kiremit üzerindeki bir yazıtın okunması teşebüsü de yapılmıştır. Burada 7 işaret oyulmuş, bunlar tavşan kulaklı bir erkek başı tarafından ayrılmışlardır. γ δ ϵ ζ η θ ι M. Moskov, yazıtın kutsal methiye içerikli olduğunu kabul etmekte ve çevirisi şöyle demektedir: *Bilge* (bundan sonra resim var) *çabıng bilge, seniñ şanıñg*.¹⁴

En büyük ilgiyi Pliska'daki yedi köşeli rozet çekmektedir. Bunun yuvarlak merkezinin bir tarafında |Y| işareti var, diğer tarafında kolların her birinde iki konsantrik merkezde ikişer işaret vardır: \dagger \ddagger , Υ , Ψ , Γ , Δ , ϵ , Λ , Ψ , δ , Υ , χ . Bu eski Bulgar metal işlemeciliğinin ilginç anıtının rolünü belirleme ve runik yazılarının okunması çabaları, sadece farklı değil hatta tamamen karşı fikirlerle sonuçlandılar. Rozet askerî veya süvari teçhizatından bir arma olarak kabul edilmekte¹⁵ bunun üzerindeki işaretler ise gök ve yedi baş yıldız ile ilgili sihirli işaretler olarak görülüyorlar. Bunlar ise Güneş, Ay, Mars, Merkür, Jüpiter, Venüs, Satürn'dür ve geleceği tahmine yaramaktadırlar,¹⁶ veya ayın birinci ve ikinci evrelerini içeren kutsal takvim olarak kabul edilmektedirler.¹⁷ P. Georgiev için bu biricik anıt Bulgar "Rozet Taşdır", "Kendine özgü bir mühür ve mühür basılan

⁷ E. Tryjarski, 1985, s. 63, resim. 3.

⁸ K. Popkonstantinov, 1993, s. 156.

⁹ P. Georgiev, 1996, s. 189-192.

¹⁰ V. Beşveliev, 1981, s. 19-25; E. Saçev, 1977, s. 78-81; M. Moskov, 1983, s. 35-46.

¹¹ P. Georgiev, 1997, s. 97, not 12.

¹² E. Tryjarski, 1983, s. 165-173, E. Tryjarski, 5, 1985, s. 53 vd.

¹³ B. Simeonov, 1986, s. 116.

¹⁴ M. Moskov, 1983, s. 35-46.

¹⁵ S. Vaklinov, 1978, s. 245-254.

¹⁶ Beşveliev, V. 1981, s. 23.

¹⁷ P. Petrova, 1992, s. 103-106.

tarafında iki işaretli epsilon vardır". Yedi işaretli dış çember yedili mührü ifade etmekte... dıştaki ise Grek alfabesinin vokallerinden oluşmaktadır. Bunlar güneş sisteminin yedi temel gezegenin sembolleri niteliğindedirler. Ona göre ışıklardan her birinin kendi fonetik önemi var ve dış çember +, psi, hi, epsilon, ipsilon, ro, alfa harf sembollerini, içteki ise alfa'dan omega'ya kadar seslileri ifade etmektedir. Bu iç çember gösteriyor ki "runik metinlerde kullanılan alfabe temel olarak Grek alfabesini almıştır". P. Georgiev rozet üzerindeki runik işaretlerin fonetik anlamları belirlenirse Murfatlar'daki gibi diğer runik metinlerinde deşifre edilebileceklerine dair dayanaklar meydana getireceklerinden emindir.¹⁸ İnşallah o haklı çıkar.

İlk Bulgar Çarlığı'ndan runik işaretleri görüp de bunlardan en yaygın olanının |Ÿ| olduğuna dikkat etmeyen Bulgar ilim adamı yoktur. İşaretler kadrosunda bu 49 varyantta gösterilmiş ilave işaretler ve 10 birleşim konmuştur.¹⁹ Artık bundan 20 yıl sonra yeni varyanta rastlanmamıştır ama yeni birleşimler bulunmuştur.²⁰ Onun tasviri olan yeni yerler özellikle de anıtlar bulundu.²¹ Göğüse asılı taşınan ve bir yüzünde |Ÿ| olan (bir durumda iki tarafında) madalyaların sayısı artık yediye ulaştı. Bunlar Preslav (iki tane), Silistre, Sredişte - Silistre bölgesi, Apiariya ve Krasen-Ruşçuk bölgesi, Okorş-Dulovo bölgesinde bulunmuşlardır.²² İkinci Bulgar başkenti Veliki (Büyük, muhteşem) Preslav'ta şimdilik tek olan kurşun mühür bulunmuştur. Bunun iki yüzünde rölyef şeklinde |Ÿ| oyulmuştur.²³ Yıllar öncesi bir sebeple V. Beşveliev bu işaretin kullanım ve yaygınlık bakımından Hristiyan haçı ile kıyaslanabileceğini belirtmiştir.²⁴

|Ÿ|'yi yorumlama çabaları sırasında çoğu kez birbirini tutmayan karşıt görüşler ortaya çıkarıldı. V. Beşveliev'in fikri en yaygın olanıdır. Buna göre |Ÿ| harf işaretleriyle yazılmış bir kelimedir ve bunlarla tanrı "tanğrı"nın ismi ifade edilmektedir. Bu Bulgar menşelidir.²⁵ M. Moskov işaretlerde tanrı "tanğrı"nın adını okumakta ve açıklamasını "Bunun Prto-Bulgarlar (söz konusu olan VII. ve VIII. Yüzyıllardır) tarafından kullanımı süresince kısaltılmış ve basitleştirilmiştir" şeklinde yapmaktadır.²⁶ S. Mihaylov ve E. Saçev'in görüşleri de böyledir ama bunlar için harfler runik değil, Grektir. E. Saçev'e göre *iuvi-gi-* büyük, yüce kelimesi yazılmıştır, bu han yazıtlarından iyi bilinen ve sadece han tarafından verilen unvandır.²⁷ Diğer fikir tamamen zıttır. E. Tryjarski'ye göre |Ÿ| İsa'nın isminin

¹⁸ P. Georgiev, 1995, s. 547-555; P. Georgiev, 1997, s. 96-108.

¹⁹ L. Donçeva-Petkova, 1980, tablo XXI, XXIII 2-4, 9-11, 23-31).

²⁰ K. Popkonstantinov, 1993, s. 154, N 24. M. Moskov, 1987, s. 21.

²¹ R. Raşev, 1992, s. 96.

²² T. Totev, 1991, s. 5-15; G. Atanosov, 1993, s. 163, not 1, 4-7.

²³ J. Alacov, 1992, s. 41-44.

²⁴ V. Beşveliev 1989, s. 49.

²⁵ V. Beşveliev, 1979, s. 93-94.

²⁶ Moskov, M., 1987, s. 15-16.

²⁷ Saçev, 1977, s. 79; S. Mihaylov, 1987.

runik işaretlerle kriptogramdır.²⁸ P. Georgiev için ise “bu işaretin semantiği “Yüce Tanrı”dır.²⁹ Başka bilim adamları da ses uyumunun okunuşuyla ilgilenmeden |Ÿ|’yi tanrı “tanğrı” ile ilişkilendirmekteler, çünkü bu sembol olarak yeryüzü hâkimi olan hanın karşılığıdır. Hristiyanlığın kabulünden sonra geniş yaygınlığı işaretin her hâlde hükümdar sülâlesinin sembolü olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bunun için Preslav’ta bulunan madalyonun iki yüzündeki tasviri de bir kanıttır.³⁰ Aslında |Ÿ|’nin Knez Boris veya Çar Simeon’un işareti olduğuna dair fikir, eskilerde N. Mavrodinov³¹ tarafından ileri sürülmüş ve bugün de geliştirilmeye devam etmektedir.³² Hiç kuşkusuz üç asırdan fazla bir süre kullanılan ve Orta çağ Bulgaristan toprakları için karakteristik olan bu işaretin sadece geniş bir uygulama alanı olması değil, bunun Hristiyanlık ve öncesi devri için evrensel önemi vardır. Bu onun apotropeki fonksiyonlarını da dışlamıyor.

Görüldüğü gibi Bulgar topraklarındaki runik yazı, bilim adamların çabalarına rağmen hâlâ “runik” - gizli, çözülememiş olarak kalmaktadır. Her hâlde Rus bilim adamı İgor L. Kızlasov, Avrasya runiğini, yerel yazı sistemlerinin etkisiyle ortaya çıkan çeşitli grafik varyantları olan bir halklar üstü olay kabul etmekte haklıdır. Bulgaristan’da işaretlerin nasıl meydana gelip, geliştikleri hâlâ büyük bir sır olarak kalmaktadır. Ben arkeolog olarak benim için hemen hemen bilinmeyen ve zor olan bu alana girmeye cesaret edemiyorum ve bundan dolayı yıllar önce muazzam ve dağınık materyali toplamakla yetindim, yeni verileri ise bu bildirimde takdim ediyorum.

BİBLİYOGRAFYA

- J. Alacov, 1992. “Starobilgarski oloven peçat sıs znatsi ot Veliki Preslav”, *Arheologiya*, XXXIV/1, s. 41-44.
- G. Atanasov, 1989. “Nyakolko skalni manastira v Yujna Dobruja”, *İzvestiya na Narodniya muzey gr. Varna*, 22 (37), s. 54-61
- G. Atanasov, 1993. “Za datirovkata, razprostranienieto i semantikata na madalyonite s |Ÿ| i dvoen krist.”, *Studia protobulgarica et mediavalia europensia*, s. 163-171.
- I. Barnea - Ş. Ştefanescu, 1971. *Din istoria Dobrudgei*, III, Bucuresti.
- S. Ya. Bayçorov, 1989. *Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki Evropı, Stavropolsk*.
- V. Beşveliev, 1979. “Znaçenieto na pivobilgarskiya znak |Ÿ|”, *İzvestiya na Narodniya muzey gr. Varna*, 15 (30), s. 17-24.

²⁸ E. Tryarski, 1985, 57-78.

²⁹ P. Georgiev, 1997, s. 99.

³⁰ J. Alavcov 1992, s. 43.

³¹ N. Mavrodinov, 1948, s. 166.

³² G. Atanasov, 1993, s. 160-168.

- V. Beşevliev, 1981. *Prabilgarski epigrafiski pametnitsi*, Sofia.
- V. Beşevliev, 1989. "Geografsko razprostranenie na prabilgarskiya znak |Ÿ|.", *İzvestiya na Narodniya muzey gr. Varna*, 25 (40), s. 49-51.
- P. Georgiev, 1995. "The Bronze Rozette from Pliska. On decoding the runic inscriptions in Bulgaria", *Stefanos. Studia byzantina ac slavica*, VI, Vdvrinek (=Byzantinoslavica), LVI, s. 188-192.
- P. Georgiev, 1995. "Za edin runičeski nadpis ot Murfatlar", *Episkop-Konstantinovi çeteniya*, 2, s. 188-193.
- P. Georgiev, 1997. "Za ĥaktera na runičeskoto pismo ot srednovekovna Bılgariya", *Problemi na prabilgarskata istoriya i kultura*, 3, s. 96-108.
- T. Gerasimov, 1978. "Protobulgarische Zeichen", *Studia in honorem Veselini Besevliev*, s. 235-244.
- Ya. Dimitrov, 1993. "Znatszi po zidove na monumentalni postroyki v Pliska", *Pliska-Pre Slav*, 6, s. 69-78.
- L. Donçeva - Petkova, 1980. *Znatszi virĥu arĥeologičeski pametnitsi ot srednovekovna Bılgariya VII-X vek*. Sofiya.
- İ. L. Kızlasov, 1989. "Drevnetyurkskaya runičeskaya pismenost' Vostoçnoy Evropı (novie aspektı izuçeniya).", *Problemi na prabilgarskata istoriya i kultura*, 1, s. 255-262.
- İ. L. Kızlasov, 1991. "Novie dannie o proiřojdenii drevnetyurkskoy runičeskoy pismenosti Evrazii", *Problemi na prabilgarskata istoriya i kultura*, 2, s. 16-27.
- N. Mavrodinov, 1948. "Razkopki i prouçvaniya v Pliska", *RP*, III, s. 163-171.
- S. Miĥailov, 1986. "Nouvelle interprétation des certains inscriptions du trésor d'orfèvre de Nagy-Szent-Miklós", *Bulgarian Historicae Review*, XIV/3, s. 53-69.
- S. Miĥaylov, 1987. "Kim tilkuvaneto na slojniya znak |Ÿ|, na izraza 'mednoto gumno'", *İzvestiya na Narodniya muzey gr. Varna*, 24 (39) s. 92-95.
- A. Milçev, 1992. "Razkopki okolo Yujnata porta i yugozapadnata krıgla kula viv Vitreřniya grad na Pliska", *Pliska-Pre Slav*, 5, s. 185-211.
- V. Mitrea, 1988. "La nécropole birituelle de Sultana. Résustats et problèmes", *Dacia*, XXXII/1-2, s. 91-150.
- M. Moskov, 1983. "Prabilgarski runičeski nadpis", *Starobilgaristika*, VII, 1, s. 35-46.

- M. Moskov, 1987. "Prabilgarski runičeski znak |Ÿ| za teonima Tangra", *Starobilgaristika*, XI, 1, s. 15-22.
- J. Nemeth, 1971. "The Runiform Inscriptions from Nagyszent-miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21/1-2, s. 1-52.
- P. Petrova, 1992. "Kým vıprosa za sedmoličnata rozeta ot Pliska.", *Prinosi kım bilgarskata arheologiya*, 1, s. 103-106.
- K. Popkonstantinov, 1993. "Runičeski nadpisi ot srednovekovna Bilgariya", *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*, s. 141-162.
- R. Raşev, 1992. "Za ģronologiyata i proizģoda na znaka "Ipsilon s dve ģasti", *Prinosi kım bilgarskata arheologiya*, 1, s. 96-102.
- E. Saçev, 1997. "Nadpisıt vırģu bronzovata rozeta ot Pliska", *Vekove*, VI, 6, s. 78-81.
- T. Totev, 1991. "Edna grupa bronzovi amuleti s flankiran s vertivalni ģasti ipsilon |Ÿ| ot Severoiztočna Bilgariya", *Problemi na prabilgarskata istoriya i kultura*, 2, s. 5-15.
- E. Triyarski, 1983. "Dve zagadoģnie nadpisi, sostavlennıe maloizvestnim pismom", *Vostočnaya filologiya*, 5, Tbilisi, s. 165-173.
- E. Tryjarski, 1985. "Alte und Neue Probleme der Runenartigen Schriften Südosteuropas", *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, Wiesbaden, s. 53-80.
- S. Vaklinov, 1978. "Ein Denkmal runischen Schrifttums Pliskas", *Studia in honorem Veselini Beşevliev*, Sofia, 245-254.